

ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316: 7. 038. 541

Вікторія Ларіонова

ТРАКТУВАННЯ ЛЮДСЬКОЇ ВЗАЄМОЗАЛЕЖНОСТІ У ФІГУРАТИВНІЙ СОЦІОЛОГІЇ НОРБЕРТА ЕЛІАСА

Стаття присвячена аналізу основних ідей фігуративної соціології Норберта Еліаса, яка синтезує міждисциплінарні підходи гуманітарних наук до трактування людської взаємозалежності. Розкриваються погляди відомого соціолога на процеси цивілізації, “придворне суспільство” Нового часу, розвиток побутової культури. Н. Еліас переконував, що культурна “надбудова” має власну логіку розвитку, і саме вона стала головним об’єктом його досліджень.

Ключові слова: людська взаємозалежність, фігуративна соціологія, фігурація, історична соціологія, теорія цивілізації, “придворне суспільство”.

Соціологи неодноразово звертались до розгляду причин суспільних трансформацій в історичному контексті. Перші спроби поєднати історію та соціологію належать К. Марксу, М. Веберу, Ф. Тьоннісу, Н. Еліасу та ін. Соціологія ХІХ століття з позиції історичного критицизму шукала краще рішення проблем часу і загального напрямку розвитку людства через постановку теперішнього в рамки тривалих масштабних соціальних процесів [1].

Норберт Еліас (1897–1990) – німецький соціолог, автор численних праць із загальної соціології, соціології науки і мистецтва. Його прийнято вважати одним із найвизначніших теоретиків історичної соціології ХХ століття. Він народився на території Німеччини в місті Бреслау (сьогодні Вроцлав) 22 червня 1897 року в заможній сім’ї. Батько Норберта Еліаса цікавився питаннями науки, зокрема, захоплювався ідеями психоаналізу. Через надмірну любов матері початкову освіту майбутній учений отримав удома. Після приватних студій він вступає до класичної гуманітарної гімназії рідного міста. Навчаючись у гімназії, Н. Еліас планує здобути ступінь філософії в університеті Бреслау, однак мріям завадила Перша світова війна. Соціальні колізії настільки вразили юнака, що він не зміг залишатись осторонь, а тому пішов добровольцем на фронт і два роки служив зв’язківцем.

Демобілізувавшись, Н. Еліас повертається до думки здобути класичну освіту в університеті рідного міста. Наполегливість та працелюбність дозволили йому навчатися не тільки на філософському факультеті, але і стати студентом медичної кафедри. Пізніше він відчує кардинальну відмінність обраних спеціальностей і брак часу на ретельне паралельне вивчення. А 1919 р. повністю зупиняється на дослідженні філософії. Для нагромадження знань він відвідує Фрайбурзький, Гайдельберзький університети. 1920 рік – один із найскладніших періодів для Н. Еліаса, адже інфляція та війна стали причиною матеріальної скрути. Щоб вийти з непростой ситуації, він змушений на певний період залишити навчання. Після подолання економічної кризи продовжує академічну кар’єру. Ступінь доктора філософських наук отримує у 1924 р. у Бреславському університеті під керівництвом відомого неокантіанського професора Ріхарда Хьонігсвальда. Уже тоді Н. Еліас демонструє принципову розбіжність із поглядами свого наукового керівника щодо проблеми кантівського аргіогі. Антиісторичний, метафізичний підхід Хьонігсвальда до зазначеної проблеми викликає сильне несприйняття Н. Еліаса, що в кінцевому підсумку веде до його розриву з учителем і відходу від філософії взагалі. Його предметом стає нова в ті роки дисципліна – соціологія, яку він вивчає спочатку в Альфреда Вебера (1925–1930) – брата Макса Вебера. Захист докторської дисертації було зірвано 1933 року. Причиною стало єврейське походження дисертанта. У 1930–1933 рр. працював асистентом професора Карла Мангайма у Франкфурт-

ському інституті соціальних досліджень. Попри надзвичайну відданість науці Н. Еліас із приходом до влади нацистів вимушений емігрувати до Німеччини та Франції.

1935 року продовжується його подорож Європою. Н. Еліас їде до Лондона, однак не може знайти свого місця серед наукової громади, про що свідчить його десятирічний досвід пошуку постійного місця роботи. Саме в столиці Британії Н. Еліас знайомиться з відомим на той час соціологом Мангаймом. Зустріч виявляється доленосною, і Н. Еліас працює приблизно рік у в Лондонській школі економічних і політичних наук разом із ним. Така плідна співпраця, отриманий колосальний досвід дозволяють йому працювати в Кембриджі. Тут і відбувається формування основних ідей дисертації Н. Еліаса в “теорію цивілізації”. Весь твір повністю виходить у 1939 р. у Базелі, йому передуює виданий Н. Еліасом на власні кошти перший том (1937 р.). На книзі лежить прокляття еміграційних видань; її практично ніхто не читає (в Англії не хочуть, у Німеччині не можуть). Н. Еліас заробляє собі на хліб викладанням у вечірній школі до отримання в 1954 р. посади доцента соціології в університеті Лейчестера.

У 1962 р. учений свідомо завершує свою наукову кар’єру в університеті, адже розуміє, що його ідеї не набули достатньої популярності. Ускладнює становище і те, що за весь час перебування у Лондоні жодну із книг не було перекладено англійською мовою. Н. Еліас розуміє, що несприйняття його ідей відбувається не через якість запропонованих думок, а є загальною тенденцією занепаду соціології у вивченні проблем історії. Неможливість увійти до наукового співтовариства стало поштовхом до того, що наступні два роки він працював професором соціології в Африці.

Однак у 1960-ті роки наукова спільнота розпочинає з новою інтерпретацією аналізувати питання історії в контексті соціології і доля Н. Еліаса змінюється на краще, оскільки його роботи поступово набувають популярності в Німеччині та Голландії. У 1962–1964 рр. Н. Еліас – професор університету в Аккрі (Гана). Лише 1964 р. він отримує можливість виступити з першою публічною доповіддю на батьківщині. За цим іде ряд запрошень в університети Нідерландів та Німеччини. Визнання вінчає присудження Н. Еліасу 1977 р. премії Теодора Адорно від міста Франкфурт.

З 1930 року він досліджує період Нового часу в контексті соціології придворного суспільства. Робота була видана через тривалий проміжок часу та отримала назву “Придворне суспільство” [8]. Н. Еліас зупиняється на аналізі “куртуазної культури”, мислення й поведінки аристократії Нового часу. “Основна ідея полягає у тому, що надмірне ускладнення соціальної взаємозалежності, подовження ланцюжків взаємозв’язків на макрорівні вимагає дедалі більшого контролю над афектами, викликає трансформацію зовнішнього примусу в самопримушування” [8]. Доба Нового часу характеризується домінуванням абсолютистських монархій, де влада зосереджена в руках однієї людини. Як правило, це був король, який управляв державою. Концентрація влади змушувала наближених до королівської родини стежити за проявом емоцій, призводила до суворого самонконтролю, саморефлексії. Однак найдивнішим було те, що серед оточення короля діяв власний “ланцюжок взаємозалежності”, який також впливав на контроль емоційного стану та підвищення уваги до себе та інших. Такі ієрархічні зміни в побудові тогочасного суспільства призвели до виникнення нових проблем. Якщо раніше актуальними були питання біологічного виживання, то тепер з’являється можливість звернути увагу на небезпеки, які раніше були менш значимими.

Досліджуючи окремі випадки (поведінка у спальні, за столом), науковець дійшов висновку про заміну “порога сором’язливості”. Протягом історії уявлення про сором змінювалися, те що вважалося природним, безпосереднім і не викликало зауважень, з часом стало причиною загального засудження. Н. Еліас вважає, що основою змін у розумінні меж дозволеного була зміна соціальних фігурацій – зростання кількісних взаємозв’язків людей, що призводило до накладення загальних законів поведінки на

імпульсивні прояви людської природи. Початок формування заборон виник у вищих верствах суспільства.

Їхня подальша інтерпретація – тісніша взаємодія між представниками різних прошарків суспільства, їхнє взаємопереплетення стало причиною поширення заборон на всі інші верстви населення. Відтак самообмеження, самоконтроль, тенденція до збільшення чутливості до соціальної дійсності стали візитівкою західної цивілізації.

Важливою складовою роботи “Придворне суспільство” є аналіз розвитку побутової культури. Дослідження різних джерел, що описували нормативні манери, приводить Н. Еліаса до висновку, що спершу норма існує на рівні окремого прошарку суспільства, але згодом інтернізується й поширюється на інші соціальні верстви. Науковець полемізує з історичною соціологією, сприймаючи розвиток особистості як невіддільність розвитку суспільства, і відкидає тезу про визначальний вплив “економічного базису”. Аргументуючи, він аналізує культурну надбудову і стверджує, що саме вона має власну логіку розвитку. Н. Еліас дискутує з ідеями М. Вебера, не погоджуючись із думками останнього про те, що особливістю культури Заходу є самоконтроль, і пропонує шукати її витoki не в протестантській етиці, а в придворному аристократизмі, тенденціях та процесах цивілізації.

Після завершення написання роботи Н. Еліас отримує грант Європейського комітету, що займається справами біженців. Під час плідної співпраці дописує та видає двотомну монографію “Про процес цивілізації”. Вона стає своєрідним продовженням наукових пошуків попередніх напрацювань. Варто зазначити, що популярності книга та переклади на інші мови набули тільки через тридцять років після їх першого опублікування.

Н. Еліас є автором багатьох соціологічних термінів і понять. Одним із них є пояснення “фігурації” як взаємодії між людьми у вигляді соціального процесу. Цей термін був відомий соціологам під назвою “соціальне спілкування”, економісти використовували поняття “інститути”. Перевага використання “фігурації” полягає в тому, що вона може змінюватись як на мікрорівні (зміни в поведінці і психології людей), так і на макрорівні (зміни “правил гри” в суспільстві). Відтак одним із пріоритетних завдань соціології є детальний аналіз причини формування таких фігурацій.

Фігуративна соціологія синтезує в собі міждисциплінарні риси гуманітарних наук. У ній можна знайти ідеї школи Анналів (історія), психоаналізу З. Фрейда (психологія), культурологічний опис суспільства та інші напрями в гуманітарних науках. Синтез дисциплін, який використовується у фігуративній соціології, притаманний і школі Анналів. “Метод нової (глобальної історії) науки повинен синтезувати можливості різних дисциплін, які вивчають різноманітні аспекти соціального життя й саму людину як соціальну істоту”[5].

Розглянемо особливості фігуративної соціології. По-перше, і явища, і процеси вивчаються в безперервному русі, оскільки вони не можуть бути завершеними, перебуваючи в цивілізаційному просторі. По-друге, здійснений синтез мікро- і макрорівнів соціологічного аналізу дає можливість дослідити явища та процеси в цілісності. По-третє, фігуративна соціологія вивчає об’єкти та суб’єкти у довготривалому, цивілізаційному процесі. По-четверте, фігуративна соціологія досліджує зміни в усіх сферах людської життєдіяльності, а для того, щоб усі ці сфери охопити, Н. Еліас увів у соціологічний обіг поняття “фігурація”, яке відображає наявність і сплетеність взаємозв’язків між суб’єктами, а також їх процесуальний характер. До поняттєво-категоріального апарату, який використовує фігуративна соціологія, можна також віднести такі поняття, як взаємозалежність суб’єктів, примус та пацифікація.

Перші етапи формування розвитку суспільства характеризуються тим, що люди могли співіснувати незалежно один від одного, перебуваючи в певній автономії. Однак

розподіл праці став причиною диференціальної відмінності людей. Виконання трудових обов'язків були першим етапом формування “ланцюжків взаємозалежності”.

Чим ширший простір влади індивіда, тим більше в нього можливостей для індивідуалізації. Індивідуальність і конкретне місце, яке посідає індивід у суспільстві, знаходяться в нерозривній залежності одне від одного. Іншими словами, індивідуальність – це не результат, а процес суспільного становлення індивіда. Людина взагалі не може бути позначена як підсумок, як “*homoclausus*”.

Для Н. Еліаса людина – це взаємозалежний суб'єкт, який змінюється сам під впливом структур, з одного боку, і може змінювати їх за допомогою своєї діяльності – з іншого. Основою для взаємин є взаємозалежність. Вона ґрунтується на свободі кожного із суб'єктів, границі яких перетинаються та утворюють сітку. Процес взаємозалежності є неминучим у соціальній реальності. Розширюючи власні зв'язки, суб'єкти долучаються до досвіду інших, у результаті чого відбувається взаємообмін інформацією, знаннями.

Одним із феноменів соціального зв'язку є схильність до примусу. У результаті розподілу влади певні суб'єкти наділяються важелями впливу, здатністю керувати й застосовувати примус задля власних інтересів. Примус стимулює до дій або обмежує їх, забезпечуючи порядок у фігурації. “Специфіка поняття “примус” полягає в тісному зв'язку з поняттям конфлікту або конкуренції. Джерелами примусу є всі ресурси, які потенційно необхідні для успішної боротьби, в тому числі такі нематеріальні ресурси, як час, організаційні властивості, солідарність і знання, особливо знання компетентних експертів” [9, с. 68]. Виникає питання, ким для Н. Еліаса є індивід. Для того, аби пояснити свою точку зору, Н. Еліас вводить нове поняття – “*homo clausus*”, що позначає індивіда, образ якого укорінився в західній соціології, а саме обмеженого суб'єкта. Це поняття означає, що людина не може бути замкненою. Саме замкненість обмежує людину у вияві її індивідуальності. У процесі соціологічного аналізу він відстоював позицію людської взаємозалежності.

Однаковою мірою це стосується і суспільства, яке також є насамперед процесом. У цьому сенсі Н. Еліас вважає неправомірним відокремлення історії від соціології. Вирішальне значення мають тільки тривалі процеси. Окремі події – це тільки частини цих процесів, органічно вбудовані в них. “Процес” і “розвиток” – поняття не телеологічні, а функціональні. Було б неправильно трактувати їх як механічно-каузальні, бо будь-яка точка історичного процесу містить у собі безліч різних можливостей розвитку, для реалізації яких необхідна наявність тієї чи іншої констеляції історичних умов. Крім того, в понятійному плані Н. Еліас відрізняє процес від еволюції: якщо процес суспільного розвитку може бути звернений назад, то еволюція принципово незворотна. Розширення досвіду в соціальній сфері відбувається через навчання, а в біологічній – тільки через генетику. І, нарешті, поняття “процесу” Н. Еліас жорстко відокремлює від того, що в американській соціології прийнято називати “соціальною зміною”. Останнє видається соціологу абсолютно розпливчастим і недостатнім для того, щоб бути обґрунтуванням стійкості.

Підзаголовок книги “Процес цивілізації. Соціогенетичні та психогенетичні дослідження” вказує на її подвійне значення [9]. Науковець, аналізуючи західний світ, детально зупиняється на розгляді не тільки соціальних передумов виникнення сучасного суспільства, а й психологічних особливостей. Простеживши динаміку творення соціальних відносин від феодалізму аж до ХХ століття, автор стверджує, що природна агресивність людини поступово приборкується, в той же час “цивілізована” бере за поведінкову основу афекти і потяги.

Опис цивілізаційних змін (на європейському просторі) стосується не лише культурологічної сфери суспільства. Н. Еліас досліджує також питання економіки та по-

літики. Цивілізаційні зміни стосуються всіх сфер людської життєдіяльності, їхньої структури. Оскільки зміни відбуваються в усіх сферах, то фігуративна соціологія намагається їх охопити, запроваджуючи концепт фігурацій.

Фігуративна соціологія мала взаємний вплив із теоріями психоаналізу З. Фрейда, із соціолінгвістикою Ф. де Соссюра, зі структурним функціоналізмом Т. Парсонса, з неофункціоналізмом Дж. Александера та феноменологією Е. Гуссерля. Під взаємним впливом розуміються ті запозичення, якими фігуративна соціологія користувалась (як для критики, так і для сприйняття) у процесі свого становлення, а також ті запозичення з фігуративної соціології, які використовували інші соціологічні напрями у своєму теоретизуванні.

1987 року Н. Еліас видає книгу “Суспільство індивідів”, у якій завершує написання своєї соціологічної теорії. Підсумовуючи, автор проводить паралелі з розвитком окремої особистості та формуванням усього суспільства, які, на його думку, перебувають у прямій залежності один від одного.

Запропонована теорія набуває найбільшої популярності в англо-саксонському світі, адже саме завдяки їй був уніфікований статичний структуралізм.

Перевагою наукового доробку Н. Еліаса передовсім було те, що він аналізує не тільки прояви “високої” культури, а й звертається до розгляду особистісного простору, найпростіших форм поведінки людей. Саме завдяки такому трактуванню цивілізаційного розвитку почалося детальне вивчення змін найпростіших норм поведінки, пов’язаних із природними життєвими процесами, і дослідження історичної ролі аристократії, що раніше вважалася суто паразитарною соціальною силою.

Період 70–80-х років змушує Н. Еліаса повернутися до розгляду проблем історичної антропології як історії повсякденності та тілесних практик (манер поведінки, жестів). Зазначені міркування стали основою наукового напрямку в Німеччині (нім. Alltagsgeschichte). Попри достатню аргументованість та популярність ідей Н. Еліаса, критики закидали йому надмірний теологічний схематизм, тяжіння до європоцентризму.

Певні його ідеї зазнають нищівної критики. Наприклад, теза про перетворення зовнішнього примусу в самопримусування. Навіть прихильники Н. Еліаса звертають увагу на те, що із трьох психоаналітичних інстанцій (“Воно”, “Я” і “Над-Я”) він зберігає “Воно” і “Над-Я”, але практично не досліджує “Я”, що виявляється якимось епіфеноменом соціальної взаємодії.

Швейцарський антрополог Х.П. Дюрр у чотиритомній роботі під назвою “Міф про процес цивілізації” критикує концепцію науковця. Він заперечує запропоновану концепцію поступового зростання контролю над власними афектами у західній людини, вказуючи на нові й досі існуючі старі руйнівні тенденції європейського суспільства. Загалом, критика Н. Еліаса обмежувалась аналізом ключових понять і не брала до уваги міждисциплінарність, багатовекторність його підходу.

Зважаючи на такі зауваження, Н. Еліас із часом удосконалює свої міркування, беручи за основу ідею незавершеності й нелінійності процесу цивілізації. Відтак створює вельми складний понятійно-термінологічний апарат, що володіє значним евристичним потенціалом.

Усе своє життя вчений присвятив науці. З 1980-х років на основі ідей Н. Еліаса почала формуватись школа його послідовників – фігураційна соціологічна школа. Наукові надбання Н. Еліаса стали логічним продовженням напрацювань німецьких соціологів початку ХХ століття та французьких істориків школи Анналів – Вернера Зомбарта, Макса Вебера, Макса Шелера, Мішеля Фуко, Кліффорда Гірца, Стівена Грінблата. Створений фонд імені Норберта Еліаса продовжує популяризувати його ідеї, а його творчість потребує подальших досліджень.

1. Александер Дж. Сенси соціального життя: культурна соціологія = The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology / Дж. Александер. – New York : Oxford University Press, 2003.
2. Вячеславова Е. Цивілізаційна теорія Норберта Еліаса: проблеми соціальної епістемології / Е. Вячеславова // Філософські дослідження : зб. наук. пр. Східноукр. нац. ун-ту ім. Володимира Даля. Вип. 3. – Луганськ, 2002. – С. 61–74.
3. Гудсблом Й. Історія людства і довготривалі соціальні процеси: к синтезу хронології і фразеології / Й. Гудсблом // Альманах “Время мира”. Вип. 2. – 2001. – С. 117–132.
4. Кардамонов О. “Теорія символу” Норберта Еліаса [Електронний ресурс] / О. Кардамонов // Elias N. The symbol theory. – London : Sage Publications, 1991. – Режим доступу : <http://www.socjournal.ru/review/570>.
5. Могильницький Б. Междисциплинарний синтез : уроки школи “Анналов” [Електронний ресурс] / Б. Могильницький. – Режим доступу : <http://klio.tsu.ru/annals.htm>.
6. Соболевська М. О. Неофункціоналістські та постструктуралістські теорії в сучасній соціології : навч. посіб. / М. О. Соболевська. – К. : Дух і Літера, 2010. – 164 с.
7. Еліас Н. Придворне обшество : Исследования по социологии короля и придворной аристократии [с введением “Социология и история” / Н. Элиас ; [пер. с нем. А. П. Кухтенкова, К. А. Левинсона, А. М. Перлова и др.]. – М. : Языки славянской культуры, 2002. – 368 с.
8. Элиас Н. Понятие фигурации / Н. Элиас ; [пер. книги “Что такое социология?” за изд. Elias N. Was ist Soziologie? – Munchen : Uventa Verlag, 1970] // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2000. – Т. 111, № 3. – С. 139–145.
9. Еліас Н. Процес цивілізації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження / Н. Еліас ; [пер. з нім. О. Логвиненко]. – К. : Альтернативи, 2003. – 672 с.

The article is devoted to the analysis of main ideas of figurative sociology of Norbert Elias, which synthesizes interdisciplinary features of the humanities. He is the author of works in sociology of science and art. The views of the famous sociologist on the “courtsociety” of New time and the development of everyday culture are revealed. Elias considered that cultural super structure had its own logic of the development and it became the main object of his research.

Keywords: *figurative sociology, figuration, historical sociology, theory of civilization, sociology of courtsociety.*

УДК 314.7: 316

Марія Сисак

ФЕНОМЕН МІГРАЦІЇ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

У статті розглядається феномен міграції в умовах глобалізації. Досліджено проблему визначення поняття міграції та її класифікації. Продемонстровано сутність міграційних процесів на міжнародній арені. Виявлено закономірності, фактори, мотиви міграційних процесів. Зактуалізовано термін “мігрант” та його відмінність від похідних понять “іноземець”, “біженець”, “легальний мігрант” та “нелегальний мігрант”.

Ключові слова: *міграція, глобалізація, часові, політичні, економічні, релігійні міграції; міграційний процес, трудова, інтелектуальна міграція, глобалізаційні системи, мігрант, біженець, іноземець.*

Актуальність досліджуваної теми зумовлена ростом соціальної значимості міграційних процесів у сучасному світі. Глобалізаційні явища в поєднанні зі стрімкими змінами політичних і економічних систем сприяють різкій інтенсифікації міжнародних міграційних потоків, що приводять до формування принципово нової міграційної ситуації.

Міграційні процеси здійснюють перерозподіл людських ресурсів між європейськими країнами, що впливає на ситуацію безробіття, зайнятості, внутрішніх доходів, якісних пропозицій та запитів на ринках праці, розмірів заробітної плати на європейському континенті. Водночас чисельність українців зменшується, а соціально-економічні умови змушують шукати особистісну самореалізацію за кордоном. Наявність іноземної робочої сили в європейських країнах перетворилася з тимчасового й